

Citation:

Th.C. Vriezen, Levensbericht F.M.Th. de Liagre Böhl, in:
Jaarboek, 1976, Amsterdam, pp. 218-223

Herdenking van

Franz Marius Theodor de Liagre Böhl

(16 augustus 1882–16 november 1976)

door Th. C. Vriezen

Vrij onverwachts is, na een kort ziekbed, op 16 november 1976 te Milsbeek in de ouderdom van 94 jaar overleden de nestor van de Afdeling Letterkunde van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Reeds in 1924 tot Akademielid gekozen heeft hij door talrijke voordrachten en publikaties de wetenschap eerst van het Hebreeuws en de Bijbelse Oudheidkunde en later van de Assyriologie, vertegenwoordigd.

In 1953 emeritus geworden, bleef hij de eerste jaren in Leiden wonen en werkte hij in het vooral door zijn bemoeiingen gestichte Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten. Tenslotte trok hij zich terug in het Noord-Limburgse Milsbeek, waar hij nog jaren genoot van het buitenleven in de omgeving van de St. Jansberg, hem als jongeman zo goed bekend tijdens vakantieverblijven op het voorvaderlijk landgoed. De laatste maal dat ik hem bezoeken kon, liet hij mij dit prachtige terrein zien en bepaalde bomen die daar door zijn grootouders waren geplant, waaruit bleek welke goede jeugdherinneringen daaraan voor hem verbonden waren.

De Liagre Böhl was de zoon van Prof. Dr. Eduard Böhl (1836–1903), oorspronkelijk O.T.-icus, van 1864–'99 hoogleraar voor dogmatische vakken aan de Protestantische Theologische Faculteit der Universiteit te Wenen, en van Mevrouw Jacqueline, geb. Baronesse van Verschuer.

Zijn studies voerden hem via Erlangen en andere Duitse universiteitssteden naar de bekende Semitisten van zijn tijd, H. Zimmern in Leipzig en Fr. Delitzsch in Berlijn. Theologie en Semitische Letteren hadden zijn voornaamste belangstelling in het eerste deel van zijn leven had de Theologie de overhand, later – mede tengevolge van de hem opgedragen functies – de Semitische taalwetenschap. Maar daarnaast moeten de voor de Oudtestamentische en Nabij-Oosterse studies zo onmisbare hulpwetenschappen geschiedenis en archeologie genoemd worden.

Na de publikatie van twee dissertaties, de eerste een taalkundig onderzoek onder leiding van in het bijzonder Zimmern bewerkt, een tot nu toe nog waardevolle studie over *Die Sprache der Amarnabriefe, mit besonderer Berücksichtigung der Kanaänismen*, en de tweede, de meer historisch gerichte Licentiaatsthese: *Kanaanäer und Hebräer, Untersuchungen zur Vorgeschichte des Volkstums und der Religion Israels auf dem Boden Kanaans*, werd hij privat-Dozent in Berlijn (1912).

Men kan niet ver mistasten, als men vooral aan deze beide publikaties toeschrijft, dat, toen de leerstoel voor Hebreeuws en Hebreeuwse Oudheden door het heengaan van Prof. F. J. van den Ham in Groningen openviel, Böhl in diens plaats werd benoemd. 1 Maart 1913 hield hij zijn inaugurele met als onderwerp: *Kanaän voor de intocht der Israëlieten volgens Egyptische en Babylonische bronnen*. Met deze

benoeming moest de studie zich in het bijzonder op de Westsemitische wereld gaan richten, zodat het niet verwondert, dat het Hebreeuws, het O.T. en Palestina in de volgende decennia de meeste aandacht kregen. Bijna alle publikaties tot 1932 (met o.a. uitzondering van de inaugurele in Leiden in 1927) zijn daaraan gewijd. Een aantal korte bijdragen aan tijdschriften daargelaten, is eerst daarna de Akkadische wereld centraal komen te staan.

In deze periode tot het begin van de 2de wereldoorlog valt ook op, dat Böhl zo vaak medewerking heeft verleend aan buiten-universitaire activiteiten, zowel op kerkelijk als buitenkerkelijk gebied. Deze betrof de oecumenische beweging (zowel door publikaties als het *Protestantisme in Hongarije en Roemenië*; *De Oekumenische Beweging en het Nederlands-Hervormde Vraagstuk*; *Het Oecumenische vraagstuk: Mogelijkheid en werkelijkheid* en *Die niederländische Mitarbeit an der ökumenischen Bewegung*, als door bestuurlijke medewerking aan de toenmaals bestaande Wereldbond der Kerken); verder allerlei praktisch-theologisch werk (N.C.S.V.-conferenties; Commissie vertaling O.T. voor het N.B.G.), alsook het geven van voordrachten voor diverse genootschappen (Ex Oriente Lux, Volksuniversiteit, de Doorner Arbeitsgemeinschaft, e.d.). Böhl toonde zich hierbij een boeiend en enthousiast spreker. Hij had trouwens ook de gave gemakkelijk te kunnen schrijven en heeft zo meegewerkt aan de popularisering van wetenschappelijk onderzoek. Zijn vele contacten zowel op oecumenisch als wetenschappelijk gebied boden hem telkens de gelegenheid de nieuwste dingen naar voren te brengen.

Het onderwijs heeft daarvan zeer geprofiteerd; mede doordat Böhl van zijn opgravingen en reizen veel fragmenten en teksten voor zijn oudheidkundige verzameling meebracht. Deze werden zowel in Groningen als in Leiden in de Semitische Werkkamer ondergebracht. Aan het eind van Böhl's universitaire loopbaan waren ze aangegroeid tot een zeer waardevolle verzameling, die als *Collectie de Liagre Böhl* aan de Stichting „Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten” werd overgedragen ten dienste van het onderwijs in de Assyriologie. Successievelijk wordt ze door het Instituut in een aantal publikaties uitgegeven, die onder de verzameltitle TLB (*Tabulae Cuneiformes de Liagre Böhl collectae*) bezig zijn te verschijnen.

Zowel in Groningen als in Leiden werd een Semitische Werkkamer in gebruik genomen. In Leiden was deze speciaal aan de Assyriologie en verwante taalgebieden gewijd; na vele jaren gevestigd te zijn geweest in Böhl's woonhuis, Rapenburg 53, als onderdeel van het grote studeervertrek, werd ze later overgebracht naar het genoemde nieuwe „Nederlandse Instituut voor het Nijbije Oosten”.

In zijn particuliere leven heeft Böhl in deze jaren door het heengaan van zijn moeder, aan wie hij zeer verbonden was, en door het sterven spoedig daarna in 1921 van zijn jonge vrouw, Elisabeth Henriëtte Fabius, twee zware verliezen geleden, die hem vele jaren van eenzaamheid brachten. Eerst in 1934 werd de ledige plaats naast hem weer ingenomen, door Mejuffrouw Maria A. D. Strasburger, uit welk huwelijk vier kinderen werden geboren. Dit bracht de wenselijkheid met zich mee van een verhuizing voor zijn gezin en ook voor de Werkkamer; het eerste vestigde zich in de Groenhovenstraat, de tweede kreeg plaats in het reeds vermelde Instituut.

Böhl zelf vielen vele erebenoemingen ten deel: eredoctor Theologie aan de Universiteit te Bonn (1915); erelid der Universiteit in Rostock (1919) en Debrecen (1939); eredoctor Oosterse Letteren te Leuven (1947) en lid der Koninklijke Vlaamse Academie te Brussel (1946).

Wat Böhl's werkzaamheden buiten direct universitair verband betreft is het onmogelijk hem op de voet te volgen, daarvoor waren zijn contacten te menigvuldig en wijd verspreid. Wij beperken ons in hoofdzaak tot drieërlei terrein. Allereerst wijzen wij op het vele dat hij als lid van de Koninklijke Nederlandse Akademie deed, daarnaast op zijn archeologische onderzoekingen in het Nabije Oosten en op zijn medewerking aan de Vertaling van het O.T. door de daartoe aangewezen commissie van het Nederlands Bijbelgenootschap.

Voor de Akademie heeft hij talrijke voordrachten gehouden en in de Mededelingen gepubliceerd, te beginnen met de rede over *Volksetymologie en Woordspeling in de Genesisverhalen, De Geschiedenis van de stad Sichem en de opgravingen aldaar*, drie delen „*Mededelingen uit de Leidse verzameling van Spijkerschrift – Inscripties*, resp. uit de Akkadische, de Oud-Babylonische en de Assyrisch-Nieuw-Babylonische perioden; daarna volgen nog na de oorlog *King Hammurabi of Babylon in the setting of his time* en *Het tijdvak der Sargoniden volgens brieven uit het Koninklijk Archief te Nineve*.

Zijn belangstelling voor archeologie, reeds als jong student door E. Sellin, collega van zijn vader in Wenen, gewekt, krijgt na 1925 gelegenheid zich verder te ontplooien (vgl. zijn korte autobiografie uit 1952, in J.E.O.L. IV, 171–183).

In 1925, het jaar van zijn Groningse rectoraat, dat hem naar Jeruzalem bracht voor de plechtige opening der Hebreeuwse Universiteit, begon hij zich (wat na zijn oudere studies in 1912 en 1914 over het Na-bijbelse Jodendom, de Damascussekte en *Die Juden im Urteil der griechischen und römischen Schriftsteller* niet vreemd is!) te verdiepen in het moderne Joodse vraagstuk, en ontving hij de mogelijkheid mee te werken aan de opgravingen in het land van de Bijbel, doordat Sellin hem opnam in het team, dat de leiding had bij de opgravingen van Sichem 1925–1927. Helaas werd door ernstig verschil van mening tussen Sellin en Dr. G. Welter de samenwerking daarna verbroken. Verschillende voorwerpen bij deze opgravingen opgedolven, mochten in Leiden in het Oudheidkundig Museum worden opgeslagen. Böhl is in deze opgravingen in het bijzonder bekend geworden door de ontcijfering van twee brieven, gepubliceerd in 1926. Een herbewerking van een dezer brieven werd Böhl's laatste publikatie: ze verscheen in een *Festschrift* voor Prof. Dr. Moortgat (1974). Er is nogal enig verschil (niet zozeer in de transcriptie als) in opvatting over de inhoud van deze veel besproken, helaas aan de achterzijde fragmentarisch bewaarde, brief van 20 regels.

Behalve verschillende artikelen over deze opgravingen heeft Böhl een instructief overzicht over *Palestina in het licht der jongste opgravingen en onderzoekingen* doen verschijnen (1931). Hoewel hij tengevolge van zijn benoeming in Leiden zich weer meer richtte op de studie van Mesopotamië, haar talen, geschiedenis en archeologie heeft hij daar nauwelijks actief aan opgravingen mee kunnen werken.

Toen in de dertiger jaren de plannen voor een nieuwe *Nederlandse Bijbelvertaling* vaste vormen aannamen, heeft Böhl zich beschikbaar gesteld voor medewerking aan de vertaling van het O.T. en nam hij op zich de Psalmen als eerste vertaler te bewerken. In zijn opvatting van de wijze van bewerking van oude Bijbelteksten voor onze tijd verschilde hij nogal met de vertaalcommissie, die daarvoor strakke regels had opgesteld om zo dicht mogelijk bij de versie van de Statenvertaling te blijven, terwijl Böhl als ideaal stelde een vertaling, die zo trouw mogelijk het literaire element van de oud-Oosterse tekst tot uitdrukking bracht. Zoals in al zijn

vertaalwerk streefde hij behalve naar een inhoudelijk getrouwe, vooral naar een literair verantwoorde weergave van de tekst. In zijn eigen vertaling en commentaar op de Psalmen in *T. en U.* breekt hij daarvoor openlijk een lans en kiest daarbij naar vorm en inhoud voor een compromis tussen een te vrije en een te letterlijke vertaling, hetgeen met name insluit het recht de tekst te emenderen. Bij vertalingen en beschouwingen heeft hij zich meer als literator dan als filoloog opgesteld. Bij het voordragen van zo'n vertaling kon de anders zo stille, vrij teruggetrokken, mens die hij was, bijna lyrisch worden. Het ging er hem om in vertaling en voordracht het oorspronkelijke ritme van het vers, de klank van de taal, de strofiek van de tekst te doen herleven. Hij had de invloed van E. Sievers ondergaan en verwees (zij het wel met kritiek) meermalen naar diens werk. Dat deze aanpak voor de plenaire N.B.G.-commissie ter beoordeling van de vertaling van het O.T. niet altijd aanvaardbaar was en tot vele discussies leidde, zal ieder duidelijk zijn, daar de methode Böhl een zekere, soms zelf grote, vrijheid ten opzichte van de overgeleverde tekst vereist, die Böhl zelf ten volle (in het licht van de methode van tekstonderzoek aan het begin dezer eeuw niet onbegrijpelijk!) verdedigde.

Aan de literaire vormgeving van de tekst werden verschillende opstellen gewijd, zoals *Bijbelse en Babylonische Dichtkunst, een metrisch onderzoek* en *La métrique de l'Épopée babylonienne de Gilgameš et sa légende*.

Telkens blijkt ook uit vertalingen van babylonische en assyrische teksten hoezeer juist de poëzie hem heeft geboeid, vooral de epen en mythen. Naast de vertaling van het Gilgameš-epos, waarvan drie drukken verschenen, en dat enige malen als toneelstuk werd opgevoerd, moeten genoemd worden zijn bewerking van de Adapamythe, van de eerste zang van het Wereldscheppingsepos, maar ook van minder bekende Oud- en Nieuw-babylonische mythen (als het *Lied van Belit-ili, de godenmoeder, De dochter van koning Nabonedus, De zonnegod als beschermer der nooddrufstigen, De hyme aan Nergal, de god der onderwereld, Die fünfzig Namen des Marduk*).

In dit verband wijs ik op zijn beschouwingen over mythe en epos in de voordracht voor de Vlaamse Akademie over *Het probleem van Eeuwig leven in de cyclus en het Epos van Gilgamesj en: Mythos en Geschiedenis. Gilgamesj en Adapa als voorbeelden van de historisering van de mythe*. Hier legt hij de nadruk op het dubbele proces in de Babylonische literatuur, waarin enerzijds de mythe wordt gehistoriseerd (Gilgamesj en Adapa), anderzijds de geschiedenis vermythiseerd (byv. Sargon en Semiramis), in tegenstelling tot Israël, waar onder ethische gezichtspunten de mythe door de geschiedenis geheel verdrongen wordt.

De voorkeur die Böhl voor poëzie had, betekent niet, dat hij andere studies bij zijn onderwijs en onderzoek verwaarloosde. Hij zou geen goed verzamelaar zijn geweest als hij ook niet getracht had de nieuw verworven teksten te lezen en te vertalen. Wij vermelden naast de reeds genoemde drie Akademie Mededelingen uit de Leidse verzameling *Ein Brief des Königs Samsu-iluna von Babylon (1685-1648 v. Chr.)*, *Ein zweisprachige Inschrift Nebukadnezars I* en *Eine Tauschurkunde aus dem fünften Regierungsjahr des Assur-Nadin-šumi (694 v. Chr.)*.

Van andere uitgaven vertaalde hij in *Religieuze teksten uit Assur* bijv. een aantal teksten uit: *Keilschrifttexte aus Assur religiösen Inhalts* met o.a. het beroemde godenfeestlied.

Er werden op college ook heel wat historische en juridische teksten, brieven en

contracten verwerkt van de jongere tot de vroegste tijden. Van de door Böhl nieuw bewerkte juridische teksten moge ik volstaan met de vermelding van: *Het Akkadische Wetboek van Bilalama, koning van Esjnunna*.

Talrijke artikelen over historische onderwerpen, vanaf de Intocht der Sumeriërs tot aan de Perzische tijd, verschenen in verschillende tijdschriften en feestbundels. Wij kunnen er slechts een paar van vermelden, die handelen over *Ur der Chaldeeën*, over *Babylon, de heilige stad*, *Das Zeitalter der Sargoniden*, *Blüte und Untergang des Assyrischen Reiches als historisches Problem*, *De Chaldeeuwse Dynastie*, *De verwoesting van Babylon door Darius I en Xerxes*, en enkele over de troonpretendenten van hun tijd.

Ook over de Godsdienstgeschiedenis werden verschillende overzichten geschreven, zowel in Encyclopaediën (vgl. R.G.G.³ en Winkler Prins) als in verzamelwerken; de uitvoerige bijdrage in G. van der Leeuw's *De Godsdiensten der Wereld I* is het meest bekend.

Van een aantal studies op dit terrein vermelden wij: *Mimus en Drama op het Babylonische Nieuwjaarsfeest*, *Het babylonische Lied van de Wereldschepping en Wereldorde*, *Das Menschenopfer bei den alten Sumerern*, *Älteste keilinschriftliche Erwähnungen der Stadt Jerusalem und ihrer Göttin*, en de anthropologische beschouwing *Das Menschenbild in Babylonischer Schau*.

Aansluitend hieraan moet op enkele godsdienstvergelijkende opstellen worden gewezen. Böhl heeft veel over de relatie Babel-Israël geschreven. Behalve in zijn Genesiscommentaar en de reeds vermelde Leidse inaugurele over het Nieuwjaarsfeest: *Prophetentum und stellvertretendes Leiden in Assyrien und Israel*, en: *Daniel, Babylonische Einflüsse auf das Bibelbuch*. In een paar van zijn laatste studies in J.E.O.L. (1964 en 1965) over *Babel und Bibel I, II*, resp. over de geschiedenis van de Schepping tot de Torenbouw van Babel en over de Patriarchen, komt hij nogmaals terug op problemen van het boek Genesis. Het is interessant de bespreking die Böhl hier aan Abraham wijdt te vergelijken met die van zijn 35 jaar oudere publikatie *Das Zeitalter Abrahams*. Hiermee zijn we gekomen aan zijn laatste en vroegste publikaties over onderwerpen het Hebreeuws en het O.T. betreffende. Begon Böhl met comparatieve taalkundige en historische studies over Mesopotamië, Kanaän en Israël, het onderwerp heeft hem voortdurend bezig gehouden. In Groningen en Leiden beide inaugureerde hij over een verwant onderwerp.

In 1913 publiceerde hij een studie over *bara' als Terminus der Weltschöpfung im altt. Sprachgebrauch*, waarna een aantal belangrijke publikaties elkaar snel opvolgden, met name zijn reeds genoemde *Genesis-* en *Exodus-*commentaren, als ook *Het Oude Testament*, deel I van het *Bijbels-Kerkelijk Woordenboek* en na de oorlog twee delen van zijn *Psalmen* (Ps. 1-89).

Tweemaal heeft Böhl ook geschreven over andere onderwerpen die zijn bijzondere aandacht hadden als *Jes. 53* en het Profetisme. Historisch heel boeiend is het kleine opstel over *Nebukadnezar en Jojachin*.

Met enkele op het terrein der historische en praktische theologie betrekking hebbende artikelen sluiten wij dit korte overzicht af: *Missions- und Erwählungsgedanke in Alt-Israël*; *Christentum, Judentum und Altes Testament in ihrem gegenseitlichen Verhältnis nach dem Brief des Barnabas*, het laatste oorspronkelijk reeds opgezet in zijn studietijd; twee Eltheto bijdragen, resp. 1926 en 1927: *De betekenis van het O.T. voor ons geloofsleven* en *De profet Elia*. Zijn anti-kritische standpunt inzake de z.g. bronnenkritiek van de Pentateuch („onbevredigend, verzonnen in

een papieren tijdperk") zet hij nadrukkelijk uiteen in het opstel uit 1930 *Het ontstaan en de geschiedkundige waarde van O.T.ische verhalen*. Het is wel niet te gewaagd in deze opvatting mede de invloed van de theologie, die hij van huis uit had meegekregen, te herkennen.

Leven en werk van Franz de Liagre Böhl overziende, komt men onder de indruk van de breedheid van belangstelling en de vastheid van lijn, die zijn studie kenmerkte. Als theologisch student, met van huis uit grote belangstelling voor de O.T.-ische wereld, werd hij, zoals meerderen van zijn generatie, geboeid door de eclatante successen op het gebied van de wetenschap der Assyriologie en kon hij zich onder leiding van de grote Duitse geleerden van zijn tijd aan de studie er van wijden en deze verbinden met die van het O.T. Zijn studie wordt niet alleen door taalkundige belangstelling gedragen, maar is in het bijzonder gericht op de geestes-historische relaties van de volken van het Nabije Oosten in de Oud- en Voor-Israëlitische wereld. Daarvan getuigen eigenlijk al zijn publikaties, vooral zijn cultuur- en godsdiensthistorische samenvattingen van de geschiedenis der Oude wereld. Deze comparatieve inslag van zijn werk is misschien wel de eenzijdigheid van zijn veelzijdigheid, door sommigen kritisch beoordeeld, door anderen juist zeer gewaardeerd.

Vanuit dit brede gezichtsveld opereerde hij bij zijn onderwijs. De breedheid ervan is mede een van de oorzaken waarom zijn colleges en voordrachten zo boeiend waren en allerlei belangstellenden trokken uit andere Faculteiten dan die der Letteren en Theologie, ook al bleef het aantal studenten dat het geregelde taal-onderricht volgde natuurlijk betrekkelijk klein.

Nog meer dan door deze kleine kring van directe adepten is Böhl's werk van betekenis geweest voor de verbreding van de kennis van het oude Nabije Oosten in wijdere kring en dit mede door de publikaties die hij via de door hem gestimuleerde Instituten kon laten verbreiden.

In Prof. Dr. F. M. Th. de Liagre Böhl heeft de Akademie, wij mogen ook zeggen: heeft Nederland, een eminent geleerde en een zeer toegewijd docent verloren. Geboren in Centraal-Europa en niet onbekend met de Zuid-Europese cultuur is hij een volbloed Noord-Europeeër geweest door afstamming, religieuze traditie en opleiding. Onderwezen aan de belangrijkste Universiteiten in Oostenrijk, Duitsland en Frankrijk door de beste geleerden van zijn tijd op semitistisch gebied, van jongsaf bekend met vele coryfeeën op de terreinen van zijn studiën, heeft hij zijn kennis en ervaring gedurende meer dan 50 jaar ter beschikking gesteld van de Nederlandse universitaire wereld en haar adepten persoonlijk en zo een belangrijke bijdrage geleverd aan de ontwikkeling en bloei van de Oost- en West-semitische studiën in ons land en daarmee als theoloog-filoloog er tevens toe bijgedragen de Bijbelwetenschap nieuwe wegen te wijzen om verder door te dringen tot haar oorspronkelijke bronnen en deze in de Christelijke verkondiging klaarder door te geven.

---

¹ Voor nadere gegevens over vermelde titels, zie de bibliografieën in *Opera Minora*, 1953, en het Festschrift van 1973: *Symbolae biblicae et mesopotamicae Francisco Mario Theodoro de Liagre Böhl dedicatae*, met 321 no's.